

Dějiny, šílenství, psychiatrie¹

K otázce „šílenství“, proměn lidské psychiky
a psychiatrie jako předmětu kritické historické reflexe

Daniela TINKOVÁ

History, madness, psychiatry. On “madness”, the transformations of the human psyche and psychiatry as an object of critical historical reflection

This paper focuses on the key tendencies in writing the “history of madness” and of psychiatry in the 20th (and early 21st) century. It contributes to the historiography of the (natural) sciences, namely to the relationship between the natural and social sciences: medicine, psychology, and historiography. It aims to show perspectives in relation to psychiatric and psychological science (view from inside vs. outside), i.e., interpretation from the perspective of history of a specific field written by psychiatrists (or psychoanalysts), and from the perspective of concepts developed by social sciences, including historiography. It also shows how the relationship of madness and psychiatry differs when it is an object of study of medicine and psychiatry and when it is an object of study of social sciences, humanities, and history. The first part of this study demonstrates to what extent history written by “insiders” of the professional community was part of the field and its auto-legitimizing strategies. This applies mainly to internalist, “modernist” interpretations of the history of psychiatry, but also to their critics (the anti-psychiatry movement). The subchapter devoted to psychohistory, which sought to “psychiatrise history” and was usually promoted by psychoanalysts with a social science or humanities background, presents a contrasting approach. From the 1970s and 1980s onwards, as the humanities, social sciences and history entered the field of medical history, the perspective changed – the non-specialist ‘lay’ view, the externalist ‘outside’ view, made it possible to look at the history of madness, psychiatric disciplines, and practices without a priori assumptions about what the ‘right’ knowledge and scientific ‘truth’ should be. This helped to broaden the “psychiatric field” to include a more complex social, cultural, and political context, a background of political interests, social practices and the broader ideological context that affected shaping of “psychiatry” (including the patient’s view). Moreover, it enriched the “psychiatric field” with phenomena, opinions and practices considered by internalist history as “unsuccessful” or “pseudo-scientific” or “uninteresting”. This allowed for a “secondary historicization” of the psychiatric discipline, which anchored the whole process more firmly in the background of a specific

¹ Tato studie vznikla v rámci grantu GA ČR č. 22-04258S *Anatomie nemocné duše. Od vášní duše k psychiatrické klinice (1770–1914)*, jehož nositelkou je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

epoch without the necessary link to the contemporary state of knowledge and “scientific truth” and resulted in a more consistent historicization of this “scientific truth” itself.

Keywords: history of madness; history of psychiatry; psychohistory; anti-psychiatric movement; medicalization

DOI: 10.14712/24645370.3195

Daniela Tinková is an associate professor at Charles University, Faculty of Arts, daniela.tinkova@ff.cuni.cz

„Nemoc je produktem těla, diagnóza je produktem mysli.“ Těmito slovy shrnul americký psychiatr maďarského původu Thomas Szasz jednu z ústředních linií poznání, k nimž během své letité praxe v oboru došel: psychiatrie není žádný přírodovědný obor, je to humanitní disciplína jako jiné, závislá více na konceptech a pojmech než na objektivních a ověřitelných faktech. Je to *science of lies*, „věda založená na lžích“.²

Žádné dějiny nejsou nevinné a zpravidla je píšou vítězové; to platí i pro dějiny vědy a vědeckých oborů, medicínské nevyjímaje. I zde – stejně, jako je tomu u dějin politických – hraje důležitou roli legitimizace „vítězných“ postojů spočívajících v tomto případě obvykle na kritériu „vědecké pravdivosti“ utvrzené komunitou etablovaných profesionálů. Součástí tohoto procesu je pochopitelně také delegitimizace přístupů „poražených“, označených za „nevědecké“, „překonané“. V dějinách medicínských oborů se současně jako klíčový jeví také humanistický étos: vítězný směr, stejně jako „dobrý lékař“, je zároveň symbolem lidskosti a boje proti předsudkům a pověrám. A nejinak, a ještě mnohem výrazněji, je tomu u psychiatrie.

Tato studie je příspěvkem k otázce konceptualizace dějin přírodních věd a vztahu mezi nimi na straně jedné a vědami humanitními a společenskými na straně druhé, jež byla hlavním tématem jednoho z panelů na sjezdu českých historiků a historiček v Ústí nad Labem v září 2022. Tento přehledově-problémový příspěvek se pokusí poukázat na některé stěžejní koncepty, strategie a cíle hlavních výkladových tendencí v pojímání dějin psychiatrie, ale také na vztahy a rozdíly mezi koncepty věd lékařských, respektive psychiatrických, a společenských, humanitních, potažmo historických. Hlavním cílem je zdůraznit různé výkladové per-

² THOMAS SZASZ, *Psychiatry: The Science of Lies*, New York 2008, předmluva.

spektivy především v závislosti na vztahu k psychiatrické vědě (pohled zevnitř/zvenčí) a vyzdvihnout přednosti externalistického pohledu přinášeného společenskými vědami včetně historiografie.

„Primární historizace psychiatrie“. Dějiny psychiatrie jako internalistické, modernizační dějiny pokroku a humanity

Psychiatrie je specifický obor na rozhraní: v rámci své emancipace od medicíny se od druhé poloviny 19. století snažila utvářet na přírodovědných principech, včetně důvěry v empirické poznání, v objektivitu „faktů“ a možnost experimentů. Studuje se na lékařských fakultách jako součást medicíny, tedy oboru přírodovědného; na druhé straně má blízko k psychologii, která se studuje od nepaměti na fakultách filosofických; pracuje s koncepty, které přicházejí z různých oblastí kultury. Také dějiny psychiatrie, stejně jako dějiny medicíny, byly ve svých počátcích (a dodnes často jsou) obvykle zakotveny na lékařských fakultách a většinu historiků medicíny dodnes tvoří vystudovaní lékaři. Tato skutečnost má pochopitelně vliv na základní otázky, které si takto zakotvené „dějiny“ kladou. Z obecnějšího hlediska se dějiny psychiatrie od svých počátků v druhé polovině 19. století prezentovaly v podstatě jako „dějiny pokroku“ vklíněné do klasického kadlubu dějin idejí, jimž dominují převážně pozitivisticky zaměřené dějiny institucionální a dějiny lékařských objevů, do nichž jsou zpravidla včleněny biografie velkých osobností. I metodologicky odpovídají modelům lékařského světa: jde tudíž většinou o striktně „internalistický“ pohled. Zajímá je především „genealogie“ vlastního oboru, tedy v prvé řadě institucionalizace a profesionalizace psychiatrické vědy včetně vývoje medicínských termínů a diagnóz, „objevy“ nemocí a nových forem léčení: dějiny jsou tak doslova „mobilizovány“ pro vlastní autolegitimizační cíle, popřípadě, jak uvidíme dále, jako výzbroj v boji proti konkurenčním směrům, které mají být „delegitimizovány“. „Předvědecké“ či „nevědecké“ postupy se jeví jako poražení nepřátel: sem patří exorcisté vymítající ďábla stejně jako německý doktor Mesmer léčící pomocí magnetu. Diagnózy se jeví obvykle jako objektivně daná a vědecky prokázaná „fakta“, k nimž se medicína pouze musela „pracovat“.

Takto koncipovaným „dějinám pokroku“, které nazval na prahu 30. let 20. století britský historik Herbert Butterfield „whigovskými

dějiny“,³ dominují převážně pozitivisticky zaměřené dějiny institucionální a dějiny lékařských objevů. Pro střeoevropské prostředí vytvořil takový model německý psychiatr Theodor Kirchhoff.⁴

Klasické syntetické práce pozdního 19. a 20. století vycházející z tohoto modernizačního paradigmatu zpravidla spočívají na (post)osvícenských postulátech racionalizace, sekularizace a humanizace. Jejich schéma většinou zahrnuje tři základní dějinné oddíly, které můžeme s jistou nadsázkou charakterizovat následovně – období:

1) předosvícenské, které se nese ve znamení víry v ďábelskou posedlost (ve které jen ti vzdělanější a osvícenější rozpoznali duševní nemoc) a současně ve znamení internací duševně nemocných do špitálů ne nepodobných zvěřincům

2) „osvícenské“ v 18. a raném 19. století, kdy se část evropských lékařů, filosofů a filantropů proti předchozímu modelu vymezila a začala prosazovat humánnější přístup k duševně nemocným, a to s důrazem na „psychologickou“ léčbu (tzv. *traitement moral* v Pinelově Francii, *no-restraint concept* ve Velké Británii), přičemž podstatné bylo i to, že léčbu a zvláště léčitelnost duševních chorob vůbec připouštěli – během této fáze se *medikalizace* projevovala především vyčleněním duševních nemocí jako zvláštní nosologické jednotky v rámci systému „nemocí těla“ a přiřazením speciálního označení

3) etablování „vědecké“, „katedrové“ psychiatrie a zároveň i psychologie na evropských univerzitách a při klinikách od 2. poloviny 19. století, jež spočívala především na nových empirických poznatcích (hlavně orgánové, zejména mozkové, patologie a později na objevu hormonů), ale také na nových léčebných postupech – mezi nimi je třeba jmenovat obzvláště rozvoj elektroléčby, psychofarmak a psychiatrické chirurgie, jejíž nedílnou součástí se od 30. let 20. století staly i nechvalně proslulé lobotomie, ale též počátky psychoanalýzy

Je to současně období, kdy medikalizace dobývá celou řadu projevů lidského jednání, které dosud náležely pod trestné činy nebo „hříchy“: sebevražda, homosexualita transformovaná z někdejší „sodomie“ (zejména

³ HERBERT BUTTERFIELD, *The Whig Interpretation of History*, London 1931.

⁴ Srov. THEODOR KIRCHHOFF, *Geschichte der Psychiatrie*, Leipzig 1912; TÝŽ, *Grundriss einer Geschichte der deutschen Irrenpflege*, Berlin 1890; *Deutsche Irrenärzte: Einzelbilder ihres Lebens und Wirkens 1, 2*, (ed.) Theodor Kirchhoff, Berlin 1921–1924.

pěčí Magnuse Hirschfelda) a další společensky nepřijatelné sexuální chování (díky německo-rakouskému psychiatrovi Krafft-Ebingovi), hysterie (zásluhou Charcota a Freuda). Rozvoj dětské psychiatrie a školské pedagogiky později přispěl také k medikalizaci dyslexie či ADHD a dalších poruch (převážně dětského) chování. Právě v procesu medikalizace projevila psychiatrie svou zásadní úlohu: nehovoříme o medikalizaci moru, malárie, ale homosexuality, dyslexie, ADHD, tedy forem lidského jednání, které nebylo v minulosti jednoznačně vnímáno jako „nemoc“, ale podléhalo dobovým náboženským i mravním imperativům. Jen díky lékařům-psychiτρům mohli tito fakticky nemocní lidé uniknout represi a stigmatizaci. Identifikace těchto druhů chování jako „nemoci“ či nezaviněné poruchy samozřejmě sehrála důležitou roli v trestním právu a kriminální justici, protože napomohla k eliminaci, nebo alespoň oslabení, jejich represe.

Možná není od věci rovněž připomenout, že několik let po válce, v roce 1949, zakotvily duševní nemoci definitivně na seznamu Světové zdravotnické organizace, čímž se jejich „etablování“ jako objektivní entity dovršilo.⁵

Završila se tím i zmíněná „modernistická“ interpretace dějin šílenství a psychiatrie, která utvrzovala vnímání medikalizace jako „pozitivního“ procesu – a zároveň i vnímání duševní nemoci jako něčeho objektivního, reálného, ahistorického a nadčasového, co jen musí být „objeveno“ a správně identifikováno jako „nemoc“.

Pro diskuse v rámci této modernistické historiografie jsou tak zejména typické spory o diagnózu různé podoby duševní nemoci, jíž trpěli lidé v obdobích, kdy jejich chování jako duševní nemoc kvalifikováno nebylo. Jistě nás napadne jako nejvýmluvnější případ čarodějnictví nebo hysterie. Neméně zajímavé však byly i spory o schizofrenii: Co všechno lze vlastně v minulosti na základě pramenů kvalifikovat jako „schizofrenii“? Jaké reálné doklady o ní vlastně máme? Poprvé byla popsána až na prahu 19. století – rodí se s Pinelem aj., takže budí dojem, že jde o nemoc, která se rozšířila až s moderní, industriální dobou. Či – slovy z názvu několika studií z konce 80. let – existovala schizofrenie před 18. stoletím?⁶ Ještě

⁵ Viz i oficiální materiály WHO: *WHO and Mental Health 1949–1961*, WHO Geneva 1962, <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/37811/WHO-Mental-Health-1949-1961-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (náhled 9. 10. 2023).

⁶ DILIP V. JESTE, REBECCA DEL CARMEN, JAMES B. LOHR, RICHARD JED WYATT, *Did Schizophrenia Exist Before the Eighteenth Century?*, *Comprehensive Psychiatry* 26/1985, č. 6, s. 493–502; následně JOHN ELLARD, *Did*

v roce 2013 tak vznikla pozoruhodná psychiatrická studie, zda na rozvoj schizofrenie mohlo mít vliv křesťanství.⁷

Ještě vlivná syntéza dějin psychiatrie od kanadského historika Edwarda Shortera (nar. 1941) z roku 1997⁸ předkládá jako jednoznačné završení dějinného procesu institucionalizace a profesionalizace psychiatrizace jednak úspěch psychofarmak, jednak dovršení moderního výzkumu mozku. V souladu s internalistickým pojetím současně věřil také v objektivní realitu biologických příčin psychiatrických onemocnění. Podle něj je psychická nemoc stejnou organickou nemocí jako rakovina – taková deprese je zkrátka procesem v mozku.⁹ Je ostatně příznačné, že Shorterova kariéra je (opět) spjata s (torontskou) fakultou *lékařskou*.

U nás pak analogický výklad podávali ve svých dějinách (české i světové) psychiatrie především psychiatři jako Eugen Vencovský,¹⁰ Jaroslav Vacek¹¹ či Michal Černoušek, který i v souladu s tehdejšími (80. léta) trendy a výzkumy kladl velký důraz na rozvoj biologické, farmakologické léčby.¹²

Dějiny psychiatrie, podobně jako dějiny medicíny, tak byly psány především jako dějiny kontinuálního pokroku v průběhu času, přičemž uzlový bod představovalo prosazení vědecké psychiatrie prostřednictvím „objevu“, že problematické chování je formou esencialisticky vnímané nemoci a tzv. racionálních forem léčení hlavně na biologické bázi.

Schizophrenia Exist before the Eighteenth Century?, Australian and N. Zealand Journal of Psychiatry 21/1987, <https://doi.org/10.1080/00048678709160925> (náhled 30. 4. 2022).

- 7 ROLAND LITTLEWOOD, SIMON DEIN, *Did Christianity lead to schizophrenia? Psychosis, psychology and self reference*, Transcult Psychiatry 50/2013, č. 3, s. 397–420.
- 8 EDWARD SHORTER, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, New York 1997.
- 9 E. SHORTER, *A History of Psychiatry*, s. VII.
- 10 EUGEN VENCOVSKÝ, *Čtení o psychiatrii*, Praha 1983; TÝŽ, *Psychiatrie dávnych věků*, Praha 1996.
- 11 JAROSLAV VACEK, *O nemocech duše. Kapitoly z psychiatrie*, Praha 1996; dále např. TÝŽ, *Velké psychiatrické případy*, Praha 2001.
- 12 MICHAL ČERNOUŠEK, *Studie k dějinám psychiatrického myšlení 1*, Praha 1987; TÝŽ, *Studie k dějinám psychiatrického myšlení 2*, Praha 1988; TÝŽ, *Studie k dějinám psychiatrického myšlení: určeno pro odborníky psychiatrických a psychologických pracovišť 3. Historie pojmu duševní zdraví a duševní nemoc*, Praha 1990; popularizační varianta: TÝŽ, *Stílenství v zrcadle dějin: pojednání pro inteligentní čtenáře*, Praha 1994.

Freud, psychoanalýza a psychohistorie: psychiatrizace historie

Zhruba ve stejné době ale do vztahu mezi historií a psychiatrií vnesla pozoruhodný impuls psychoanalýza. Ta od samého prvopočátku představovala vůči této klasické, biologizující psychiatrii, v níž tehdy vítězilo okouzlení anatomii mozku a obrovskou mocí psychofarmak, vlivnou alternativu a současně konkurenci. Psychoanalytičtí historici obrátili perspektivu: nešlo jim tak o to, historizovat psychiatrii, jako spíše psychiatrizovat historii, společenský vývoj samotný. I u nich každopádně dominoval důraz na osobnosti a fenomény, které lze svým způsobem považovat buď přímo za patologické, nebo trpící nějakým latentním psychickým problémem či traumatem, jež jsou často interpretovány jako průvodní jevy či jako *stimuly* jejich jednání, které z nich v dějinách činí velké a tvůrčí jedince. Podobně je tomu i při snahách psychohistoricky či psychoanalyticky interpretovat jevy kolektivní: i zde se zpravidla dostávají do popředí především traumatizující či stresující faktory, z nichž se stává forma explikace sociálních jevů, či dokonce motor sociálních změn – opět zejména těch patologických.

Již sám Sigmund Freud, jak je všeobecně známo, věnoval velkou pozornost psychologickým zvláštnostem některých historických osobností. Nejznámější je jistě jeho rozbor vzpomínky z dětství Leonarda da Vinci (1910)¹³ či historických epoch, které se snažil analyzovat psychoanalyticky postupy. Jeho esej *Nespokojenost v kultuře* z roku 1929¹⁴ se snažila pochopit proměny individuální psychologie vlivem civilizačních struktur a tlaků.

Ještě za Freudova života, v napjaté atmosféře 30. let, se dočkaly poměrně značného ohlasu psychoanalyticky inspirované práce usilující o vysvětlení společenských jevů, kolektivního jednání a smýšlení v době nástupu fašismu: mám především na mysli *Masovou psychologii fašismu* od Wilhelma Reicha (1897–1957) z roku 1933¹⁵ a *Strach ze svobody* od

¹³ SIGMUND FREUD, *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*, Leipzig 1910; česky nejnověji jako *Vzpomínka z dětství Leonarda da Vinci 2*, Praha 1991.

¹⁴ SIGMUND FREUD, *Das Unbehagen in der Kultur*, Wien 1930; česky TÝŽ, *Nespokojenost v kultuře*, Praha 1998.

¹⁵ WILHELM REICH, *Massenpsychologie des Faschismus: zur Sexualökonomie der politischen Redaktion und zur Proletarischen Sexualpolitik*, Kopenhagen 1933; k tomu srov. PAUL A. ROBINSON, *The Freudian Left: Wilhelm Reich, Géza Róheim, Herbert Marcuse*, Ithaca 1990.

Ericha Fromma (1900–1980) s vročením 1941.¹⁶ V této souvislosti snad není od věci připomenout také dílo *Autoritářská osobnost* z roku 1950 dalšího čelného reprezentanta frankfurtské školy, Theodora W. Adorna.¹⁷

Rozhodující podněty pro další psychoanalytické promyšlení společenské změny, a to i v minulosti, přinesl v poválečném období americký vývojový psycholog a psychoanalytik dánského původu Erik H. Erikson (1902–1994). Srdce jej zprvu táhlo k umění, takže s psychoanalýzou přišel do kontaktu poprvé až ve Vídni, kde působil při jednom výchovném ústavu jako učitel kreslení. Tehdy se seznámil s Annou Freud a pod vedením Heleny Deutsch se začal vzdělávat v psychoanalýze a ve studiu dětské psychiky. Jeho zájem se ale brzy přenesl k práci s dospívající mládeží. Zkušenosti své klinické praxe¹⁸ se pak pokusil uplatnit při studiu myšlenkového zrání vůdce německé reformace Martina Luthera, a jeho prostřednictvím tak rozkrýtl psychické napětí jeho vrstevníků a jeho doby, které vedlo k fatálnímu rozštěpení západní církve.¹⁹ Později se pustil také do psychoanalýzy dalších významných osobností, např. Mahátmy Gándhího.²⁰

Eriksonovská psychoanalytická inspirace rezonovala především ve Spojených státech amerických, kde se postupně začala etablovat „psychohistorie“ jako svébytná subdisciplína psychologických a současně i historických věd. Největší rozkvět zaznamenala v poslední třetině 20. století s určitým vrcholem v 70. a 80. letech. Tehdy došlo i k ustavení psychohistorických společností a časopisů. Kromě *The Psychohistory Re-*

16 ERICH FROMM, *Escape from Freedom*, New York 1941; první německé vydání: TÝŽ, *Die Furcht vor der Freiheit*, Zürich 1945; česky jako TÝŽ, *Strach ze svobody*, Praha 1993 (2014).

17 THEODOR ADORNO, *The Authoritarian Personality, Studies in Prejudice Series 1*, New York 1950; reprint TÝŽ, DANIEL J. LEVINSON ET AL., *The Authoritarian Personality: Studies in Prejudice*, New York 1969 a 1993.

18 Viz jeho klasické práce k dětství ERIK H. ERIKSON, *Childhood and society*, New York 1950; česky TÝŽ, *Dětství a společnost*, Praha 2002, 2022; k dospívání i ke krizím identity u mládeže: TÝŽ, *Identity: youth and crisis*, New York 1968.

19 ERIK H. ERIKSON, *Young man Luther: a study in psychoanalysis and history*, New York 1958, 1962; česky v překladu psychologa Michala Černouška jako *Mladý muž Luther: studie psychoanalytická a historická*, Praha 1996.

20 K rozboru Eriksonova biografického díla srov. zejména DONALD CAPPS, *Erik Erikson's verbal portraits: Luther, Gandhi, Einstein, Jesus*, Lanham 2014, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=1810408> (náhled 17. 9. 2022). K rozboru Eriksonova biografického díla srov. *Encounter with Erikson: historical interpretation and religious biography*, (edd.) TÝŽ, WALTER H. CAPPS, MILES GERALD BRADFORD, Missoula 1977, s. xvi.

view je třeba zmínit zejména newyorské The Psychohistory Forum založené v roce 1983 historikem a psychoanalytikem Paulem H. Elovitzem, spojené s čtvrtletníkem *Clio's Psyche*, a Institute for Psychohistory, který po tři desetiletí vydával časopis *The Journal of Psychohistory*, obojí z iniciativy pozoruhodného Lloyda deMause.²¹

Právě Lloyd deMause (1931–2020) patřil k největším obhájčům psychohistorie jako samostatného oboru. Absolvoval nejprve politologii (politické vědy) na Columbia University a teprve poté se ponořil do studia psychoanalýzy; lékařské vzdělání však nikdy nezískal. Psychohistorii obhajoval v několika teoretických textech,²² ale i ve své empirické práci, k níž se dostaneme vzápětí.

Své ohlasy měly tyto iniciativy ovšem i na kontinentě, např. ve francouzském Avignonu se zformovala Société française de psychohistoire (SFPh) a v německém Heidelbergu Gesellschaft für Psychohistorie und Politische Psychologie (GPPP). Vznikla i mezinárodní International Psychohistorical Association.

Je poměrně příznačné, že průkopníci a zastánci psychohistorie byli zpravidla vystudovanými psychoanalytiky; současně však jejich profesní *curriculum většinou zahrnovalo i jiné disciplíny, které často studovali právě ještě předtím*, než se ponořili do psychoanalýzy – především historii, filosofii, literaturu nebo politické vědy (politologii). A mnohdy zůstali v podstatě „laickými psychoanalytiky“ – tedy psychoanalytiky bez lékařského diplomu – tak, jak jsme to viděli již u Lloyda deMause.

Tematický záběr psychohistoriků by se dal rozčlenit do tří hlavních okruhů:

1) Biografie (popř. i biografie kolektivní) významných osobností; tedy snahy o psychoanalytické rozkrytí struktury a motivací jednotlivců, kteří měli rozhodující vliv na společenské a politické dění. Často však autoři volili záměrně osobnosti, které považovali za narušené, narcistní,

²¹ K etablování psychohistorie srov. zejm. HENRY W. LAWTON, *The Psychohistorian's Handbook*, New York 1989; JACQUES SZALUTA, *Psychohistory: Theory and Practice*, New York 1999; PETER LOEWENBERG, *Decoding the Past: The Psychohistorical Approach*, New York 2002; JOSEPH F. CAMPBELL, *Psychohistory: Creating a New Discipline*, *Journal of Psychohistory* 37/2009, č. 1, s. 2–26; *Psychohistory for the Twenty-First Century*, (ed.) PAUL H. ELOVITZ, New York 2013; nejnověji TÝŽ, *The Making of Psychohistory: Origins, Controversies, and Pioneering Contributors*, New York 2018.

²² LLOYD DEMAUSE, *A Bibliography of Psychohistory*, New York 1975; TÝŽ, *The New Psychohistory*, New York 1975; TÝŽ, *Foundations of Psychohistory*, New York 1982; TÝŽ, *A bibliography of psychohistory*, New York 1975.

trpící hraniční poruchou, popřípadě byly v dětství zneužívány či týrány. Světovou proslulost si vydobyla studie Waltera Langera – dalšího žáka Anny Freud – o psychologii Adolfa Hitlera²³ nebo životopis Fawna M. Brodieho (1915–1981) o Thomasi Jeffersonovi a jeho enigmatickém vztahu k černé otrokyni.²⁴

Za nejpozoruhodnější ukázky tohoto žánru ovšem považují životopisy Sigmunda Freuda z 80. let minulého století od neméně pozoruhodného berlínského rodáka židovského původu Petera Joachima Fröhlicha, který ovšem vstoupil do historiografie již pod poangličtělým jménem Peter Gay (1923–2015). Po emigraci v roce 1941 do Spojených států amerických, kde obohatil své všestranné *curriculum* o různé obory, zakotvil jako profesor politologie na univerzitě v Kolumbii a posléze jako profesor komparativních a intelektuálních dějin na Yaleově univerzitě. Středem všeho zájmu však po celou dobu zůstávala právě i psychoanalýza, o kterou se vášnivě zajímal a jejímž stoupencem byl. Jeho knihy *Freud for Historians*, *Freud: A Life for Our Time*,²⁵ *Freud, Jews and other Germans: masters and victims in modernist culture*²⁶ a *A Godless Jew: Freud, Atheism, and the Making of Psychoanalysis*²⁷ usilovaly o rozkrytí psychologických specifik nejen Freuda jako „nevěřícího žida“, ale i specifik prostředí rakouské (a německé) společnosti přelomu 19. a 20. století, v sociokulturním prostředí, v němž se psychoanalýza zformovala. I když bylo Gayovi vytýkáno, že k Freudovi chová příliš nekritický obdiv a jeho tvrzení (včetně těch biografických) neověřuje a slepě jim věří,²⁸ jeho práce si i díky srozumitelnému a čtivému podání vydobily značnou popularitu.

²³ WALTER LANGER, *The Mind of Adolf Hitler: The Secret Wartime Report*, New York 1972.

²⁴ FAWN M. BRODIE, *Thomas Jefferson: An intimate history*, Toronto 1974 (a další vydání).

²⁵ PETER GAY, *Freud for Historians*, New York 1985; TÝŽ, *Freud: A Life for Our Time*, London 1988.

²⁶ PETER GAY, *Freud, Jews and other Germans: masters and victims in modernist culture*, Oxford 1979.

²⁷ PETER GAY, *A Godless Jew: Freud, Atheism, and the Making of Psychoanalysis*, New Haven 1987; TÝŽ, *Freud, Jews and other Germans*; TÝŽ, *Reading Freud: Explorations & Entertainments*, New Haven 1990.

²⁸ Srov. zejm. RICHARD WEBSTER, *Why Freud Was Wrong: Sin, Science and Psychoanalysis*, Oxford 2005; TODD DUFRESNE, *Suggested Readings*, in: Týž (ed.), *Against Freud: Critics Talk Back*, Stanford 2007; ALLEN ESTERSON, *Seductive Mirage: An Exploration of the Work of Sigmund Freud*, Chicago–La Salle 1993.

2) Druhé vlivné téma představovalo studium dětství a výchovy v různých historických epochách a ve svých proměnách: rodičovská praxe, zejména pak zanedbávání a týrání dětí, se totiž jevila jako klíč k pochopení agrese ve společnosti, včetně nedávno prožité války. Nevědomé vzpomínky na strach prožité v dětství byly interpretovány jako určující faktor chování dospělého jedince.

Zde se vrátíme nejprve k již zmíněnému Lloydovi deMause. Toho zajímaly v prvé řadě psychologické motivace historických událostí, emocionální původ společenského, ale i politického chování rozličných společenských skupin či přímo národů. Formování lidské duše se mu jevilo jako výsledek výchovných (a historicky proměnlivých, resp. historií formovaných) praktik v dětství – a to především těch represivních, patologických, jako zanedbávání, zneužívání, násilí. Dějiny dětství²⁹ se Lloyd deMause snažil prezentovat jako obecnější koncept „psychogenetické teorie dějin“, kde hlavní sílu dějinné změny představují nikoli technologický nebo ekonomický „pokrok“, ale proměny emočních vztahů mezi rodiči a dětmi směrem od infanticidních a dalších převážně likvidačních praktik ke stále užším vazbám.

V období mezi antikou a současností pak vytyčuje šest hlavních psychogenických modů (*psychogenic mode*) zacházení s dítětem, které jsou podle něj určující a které ustavují také to, co nazýval „*psychoclass*“, „psychotřída“:

1. prehistorická doba – infanticidní modus
2. křesťanství – odkládací modus
3. od 12. století – ambivalentní modus: dítě dobré i zlé; fyzická kontrola
4. od 16. století – intrusivní modus – psychická kontrola a kontrola vůle (a sexuality)
5. od pozdního 18. století – socializační modus – menší kontrola, ale hledání „správné cesty“; vůle dítěte už není ohrožující
6. od poloviny 20. století – podporující modus – dítě ví lépe než rodiče, co ve svém stadiu vývoje potřebuje; ústup disciplinačních praktik

²⁹ Srov. LLOYD DEMAUSE, *The Evolution of Childhood*, History of Childhood Quarterly: The Journal of Psychohistory 1/1974, č. 4, s. 503–575; TÝŽ, *On Writing Childhood History*, The Journal of Psychohistory, 16/1988, č. 2, s. 35–71; k deMausemu viz též: <http://primal-page.com/psyhis.htm> (náhled 17. 9. 2022).

Právě tyto změny *psychogenní* podle něj proměňují celou osobnostní a charakterovou strukturu jednotlivce a současně celé generace. Situace, které studuje, pak představují vraždy, odložení či poranění a zneužití dítěte, dále pak výchova k čistotě a jiné formy disciplinace, tabuizace sexuality; odívání, zavinování či otázky špatné výživy.³⁰

DeMauseho dílo bylo kritizováno kvůli nedostatečnému empirickému výzkumu, který by jeho tezi skutečně dokládal, a také kvůli podpoře obecně sdílené „černé legendy“ dějin dětství, které jsou tak chápány opět jako dějiny „pokroku“ od temných časů násilí po dnešní osvícené dny.³¹

Pro historiografický kontext, který je nám historikům a historičkám bližší, uvedme, že přesně v této době vycházejí také klasické práce věnované dějinám rodiny a dětství, především průkopnická kniha *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* Philippa Arièse (1960),³² která rezonovala zejména v anglickém překladu v USA, a později *The Making of the Modern Family* Edwarda Shortera (1976 a další vydání),³³ *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800* od Lawrence Stonea (1979),³⁴ které se dočkaly mnoha vydání i překladů a poměrně značného vlivu na vnímání dětství a rodiny v minulosti. Všechny tyto práce nesly stopy soudobých psychohistorických výzkumů dětství – výslovně se k psychohistorii hlásila kniha Glenna Davise *Childhood and History in America* z roku 1976.³⁵ Není ani náhoda, že Philippe Ariès poskytl v roce 1975 text věnovaný dějinám dětství i pro francouzskou revue *Psychologie*.³⁶

³⁰ Srov. rovněž studie LLOYD DEMAUSE, *The Psychogenic Theory of History*, *The Journal of Psychohistory* 25/1997, č. 1, s. 112–183; TÝŽ, *The Emotional Life of Nations*, New York 2002.

³¹ Srov. zejm. kritiky: ROBERT A. PAUL, *Review of Lloyd deMause's Foundations of Psychohistory*, *Journal of Psychoanalytic Anthropology* 5/1982, s. 469; LYNN HUNT, *Psychology, Psychoanalysis and Historical Thought – The Misfortunes of Psychohistory*, in: *A Companion to Western Historical Thought*, (edd.) Lloyd S. Kramer, Sarah C. Maza, Malden 2001, s. 337–357; JOHN DEMOS, *Child Abuse in Context: An Historian's Perspective*, in: *Past, Present and Personal: The Family and The Life Course in American History*, New York 1986, s. 68–91.

³² PHILIPPE ARIÈS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1973.

³³ EDWARD SHORTER, *The Making of the Modern Family*, London 1976 (a další vydání).

³⁴ LAWRENCE STONE, *The family, sex and marriage in England 1500–1800*, London 1979, 1990.

³⁵ GLENN DAVIS, *Childhood and History in America*, New York 1976.

³⁶ Viz PHILIPPE ARIÈS, *De l'enfant roi à l'enfant martyr*, *Revue Psychologie* 68/1975, s. 6.

Podobně promýšlela ve stejné době vztahy mezi rodiči a dětmi jako určující faktor dynamiky dějin také Alice Miller (1923–2010), narozená v Polsku jako Alicia Englard-Rostowska. Své studium zahájila ve Varšavě literaturou a filosofií, po válce pokračovala ve studiu filosofie, sociologie a psychologie v Basileji, než se v Curychu hlouběji seznámila s psychoanalýzou a stala se i členkou Psychoanalytické společnosti. Aktivní psychoanalytickou praxi pak provozovala v průběhu 60. a 70. let a záročila ji i ve svých pozdějších obecněji zaměřených pracích, kde se soustředila na otázku ponižování, poškozování a zneužívání dětí, ale zároveň i na roli náboženství a ideologií jako faktorů utváření poslušného poddaného bez vůle, submisivní loutky. Tyto myšlenky pak rozvinula ve své vpravdě klinické studii z roku 1980 věnované problému drogové závislosti, infanticidia – a Adolfa Hitlera, aby podtrhla hlavní tezi: v podstatě ve všech společnostech vidíme respekt vůči rodičům, nikde respekt vůči dítěti.³⁷ Jde tedy především o vztah jedinec–společensví (rodina), vliv disciplinačních praktik na formování individuální psychologie.

V podstatě ve stejné perspektivě poté pokračuje 3) třetí velké téma psychohistorie usilující již o uchopení obecnějšího procesu proměn a vývoje lidské společnosti formou syntézy. I zde však úhelný kámen a hlavní explikační faktor představuje výše uvedený model vývoje dětské psychiky a současně proměn disciplinačních technik uplatňovaných na dětech. Ty pak měly v obecnější rovině vysvětlovat utváření vztahů dospělé komunity k autoritě a autoritářství, či naopak ke svobodě a demokracii.

Psychiatr a přímý žák Erika H. Eriksona, brooklynský rodák Robert Jay Lifton (nar. 1926), který poskytoval svou péči na počátku 50. let leteckými silám v Japonsku a Koreji, se snažil (opět díky tematizaci násilí na dětech) pochopit příčiny a následky válek a politického násilí, ale také podřízenosti a slepé poslušnosti. Na příkladu výchovy v Číně studoval historické donucovací techniky, které proměňují mysl člověka (kontrola prostředí; mystická manipulace – vyšší cíle; zpovědi; ideál čistoty/svatosti; specifická řeč a výrazivo, černobílé představování světa;

³⁷ ALICE MILLER, *Am Anfang war Erziehung*, Frankfurt am Main 1980, 1983; angl. jako *For Your Own Good*; česky TÁŽ, *Na počátku byla výchova: neopakujte chyby svých rodičů*, Praha 2017; jejím neznámějším dílem je však hlavní dílo *Drama des begabten Kindes*, Zürich–Frankfurt am Main 1979, rozš. jako *Das Drama des begabten Kindes und die Suche nach dem wahren Selbst*, Frankfurt am Main 1983 – bestsellerem se však stalo až po publikaci anglického překladu z roku 1981 *The Drama of the Gifted Child*; český překlad *Drama nadaného dítěte, aneb, Hledání pravého Já*, Praha 2012.

doktrína nadřazující skupinu nad člověka; rozdělení na in- a outsiders, kteří jsou určeni ke zkáze).³⁸ Svě psychiatrické zkušenosti promítl i do studie o moci nacistických lékařů.³⁹

Julian Jaynes (1920–1997) – původně absolvent studia literatury, filosofie a psychologie, posléze působící jako profesor psychologie – publikoval v roce 1976 knihu *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*,⁴⁰ která se snažila vysvětlit původ a rozvoj lidského (s)vědomí (a sebevědomí) v dějinách (kde sahá až k Homérovi a *Starému zákonu*) na základě struktury, kterou nazývá „bikamerální psýchou“ – dvoukomorovou duší/myslí, jež se vyjevuje v takových stavech, jaké představují například hypnóza nebo schizofrenie.

I k tomuto směru můžeme opět přičíst již zmíněného Petera Gaye a jeho snahy rozkrýt, opět za pomoci psychoanalýzy, citový život středních tříd v Anglii a Německu „viktoriánské“ (a Freudovy) éry.⁴¹

A abychom se nedrželi stále jen Spojených států amerických – byť právě zde slavila psychohistorie rozhodný triumf –, nesmíme zapomínat ani na jiné alternativy. Především na jezuitského kněze a současně jednoho ze zakladatelů École freudienne de Paris soustředěné kolem Jacquesa Lacana (1901–1981) a Michela de Certeaua (1925–1986). De Certeau mimoto přednášel v Institutu catholique de Paris a Université Paris VIII, od roku 1984 také na EHESS, kde míval pravidelný kurz k historické antropologii religiozity a víry od středověku do osvícenství (*Anthropologie historique des croyances, XIVe–XVIIIe siècles*). Jeho studium religiozity a víry v rané novověké období, zakořeněné do každodenních praktik prostých věřících, pracovalo například s psychoanaly-

³⁸ ROBERT JAY LIFTON, *Thought Reform and the Psychology of Totalism: A Study of „Brainwashing“ in China*, New York 1961; nové vydání s novou předmlouvou – září 2022; srov. zejm. TÝŽ, *History and Human Survival: Essays on the Young and the Old, Survivors and the Dead, Peace and War, and on Contemporary Psychohistory*, New York 1970.

³⁹ ROBERT JAY LIFTON, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, New York 1986, 2000.

⁴⁰ JULIAN JAYNES, *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*, Boston 1976.

⁴¹ Viz např. PETER GAY, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud, 1–5*, New York 1984–1998; TÝŽ, *The Education of the Senses*, New York 1984; TÝŽ, *The Tender Passion*, New York 1986 – citový život středních tříd v Anglii a Německu 19. století, otázka prostituce a homosexuality.

tickou otázkou návratu potlačovaného (*retour du refoulé*).⁴² De Certeau promýšlel i vztah mezi historií a psychoanalýzou.⁴³

Psychohistorie se od počátku setkávala s celou řadou kritik, a to jak ze strany psychoanalytiků, kteří odsuzovali zejména praxi „psychoanalyzovat mrtvé“, tak ze strany historiků, kteří jí zpravidla vytýkali, že pracují s lidskou psychikou jako s nadčasovou, nadkulturní konstantou a že vůbec stojí v rozporu s metodami historické práce.⁴⁴ V tomto smyslu se vůči psychohistorii vymezil například historik Hugh Trevor-Roper: psychohistorici postupují přesně v opačném gardu než historici: zatímco historik sbírá dokumenty (*historical evidence*), aby z nich odvodili (historické) interpretace, psychohistorici dedukují fakta ze svých vlastních teorií. „To znamená, že fakta jsou ponechána na milost teorii, vybírána a vyhodnocována výhradně dle shody s touto teorií, případně vymyšlena, aby teorii podpořila.“⁴⁵ Z pohledu „katedrové“ psychiatrie, ale i katedrové historiografie byla tak psychohistorie víceméně zavržena jako pseudověda; lze se však domnívat, že právě historické a kulturní argumenty, s nimiž vyrukovala, napomohly ve své době, 70. a 80. letech, k zvýšenému zájmu o výchovu a osobnost dítěte, k reorientaci na jeho zájmy.

V českém prostředí se snažil psychohistorii prosazovat český psychiatr Michal Černoušek (1945–2005), který přeložil Eriksonova *Luthera*⁴⁶ a byl i autorem popularizačních prací o Freudovi⁴⁷ a dějinách

⁴² MICHEL DE CERTEAU, *La Possession de Loudun*, Paris 1970, 2005; TÝŽ, *La Fable mystique: XVIe et XVIIe siècle*, Paris 1982, 1995.

⁴³ MICHEL DE CERTEAU, *Histoire et psychanalyse entre science et fiction*, (ed.) Luce Giard, Paris 1987.

⁴⁴ Ke kritikám psychohistorie srov. zejm. THOMAS A. KOHUT, *Psychohistory as History*, *The American Historical Review* 91/1986, č. 2, s. 336–354; PETER LOEWENBERG, *Decoding the Past: The Psychohistorical Approach*, New Brunswick 1996; DAVID E. STANNARD, *Shrinking History, On Freud and the Failure of Psychohistory*, New York 1980; J. SZALUTA, *Psychohistory*.

⁴⁵ „They deduce facts from their theories; and this means, in effect, that facts are at the mercy of theory, selected and valued according to their consistence with theory, even invented to support theory.“ HUGH TREVOR-ROPER, *Re-inventing Hitler*, *The Sunday Times*, *The Arts* 18. 2. 1973.

⁴⁶ E. H. ERIKSON, *Mladý muž Luther*.

⁴⁷ MICHAL ČERNOUŠEK, *Sigmund Freud: Dobyvatel nevědomí*, Praha 1996 a další vydání.

šilenství.⁴⁸ Pro psychohistorii plédoval dokonce na stránkách Českého časopisu historického v roce 1996.⁴⁹

Jakkoli ve výsledku vzbudila psychohistorie spíše rozpaky, nelze popřít, že v poválečném třicetiletí zaznamenala velký rozvoj a také poměrně velký vliv. A přestože nebyla obecně přijata jako metoda schopná přesvědčivě vysvětlit historické procesy ani motivaci jednotlivců, přitáhla pozornost k řadě kolektivních jevů i k roli nevědomých a podvědomých struktur v procesu historické změny.

Hnutí „antipsychiatrie“ a kritika normativní moci psychiatrie

Ve stejném období, kdy se psychoanalýza a spolu s ní psychohistorie dočkaly zejména ve Spojených státech amerických konjunktury, vrcholilo na evropském kontinentě hnutí *antipsychiatrie*. I to se, podobně jako psychoanalýza, z principu vymezovalo vůči dominantní „biologické“ psychiatrii. Především množící se případy zneužívání internace či psychofarmak tehdy otevřely témata dosud tabuizovaná, která onu osvícenskou, humanistickou tvář psychiatrie a psychiatrů značně pošpinila. Antipsychiatrické hnutí šlo ruku v ruce s obecnější kritikou normativní lékařské a ekonomické farmaceutické moci, kterou pregnančně zformulovali sociolog Eliot Freidson (1924–2005)⁵⁰ a rakouský filosof a katolický kněz chorvatského původu Ivan Dominic Illich (1924–2002).⁵¹

V té době také do diskusí o duševní nemoci a její léčbě poprvé hromadněji vstoupili vědci sociální, v prvé řadě sociologové a filosofové. I ti ovšem zpravidla záměrně volili historickou perspektivu, která byla právě i pro jejich argumentaci stěžejní. Práce Michela Foucaulta (hlavně

⁴⁸ M. ČERNOUŠEK, *Šilenství v zrcadle dějin*.

⁴⁹ MICHAL ČERNOUŠEK, *Potřeba psychohistorie*, Český časopis historický = The Czech Historical Review 88/1990, č. 5, s. 705–722.

⁵⁰ Srov. nejnámější práce: ELIOT FREIDSON, *Profession of Medicine: A Study of the Sociology of Applied Knowledge*, Chicago 1970; TÝŽ, *Professional Dominance: The Social Structure of Medical Care*, New York 1970, 2006; TÝŽ, *Doctoring Together: A Study of Professional Control*, Chicago 1975.

⁵¹ Proslulost mu zajistila především anglická verze: IVAN ILLICH, *Medical Nemesis. The Expropriation of Health*, London 1974–1975; česky jako *Limity medicíny: Nemesis medicíny – zaprodané zdraví*, Brno 2012.

Duševní nemoc a psychologie a Dějiny šílenství,⁵² ale i další⁵³) či *Asylums: Essays on the Condition of the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* Ervinga Goffmana z roku 1961 zvrátily zažitý pohled na věc. (Nemluvě například o nesmírném ohlasu slavného románu Kena Keseyho *Přelet nad kukaččím hnízdem / One Flew Over the Cuckoo's Nest* z roku 1962, který o třináct let později ještě zpopularizoval filmovou adaptací Miloš Forman.)

Neméně vlivné pak byly v následujícím desetiletí práce francouzského sociologa a antropologa se zájmem o psychiatrii a psychoanalýzu Roberta Castela (1933–2013), který ve svých četných pracích analyzoval vztah mezi psychiatrií a mocí.⁵⁴

Internace choromyslných přestala být interpretována jako převážně pozitivní, blahodárné opatření vedené humánními úmysly a začala být nazírána z perspektivy strategie zbavit se zkrátka problémových živilů v industrializující a urbanizující se společnosti, kde selhávají nebo zanikají starší formy sociálního zajištění, především pak rodina a církev. Také psychiatrické internace 18. a 19. století, tak oslavované „dějinami pokroku“, se začaly jevit v jiném světle, nikoli již tedy jako součást humanistického procesu odstartovaného osvícenstvím, ale naopak jako projev dehumanizace modernizující se kapitalistické společnosti, jako projev mocenské asymetrie mezi psychiatrickým pacientem a jeho „lékařem“. Ze stejné perspektivy začalo být nazíráno i dosud oslavované „objevení“ psychofarmak. Psychiatrická „léčba“ se začala jevit jako procedura sloužící spíše disciplinačním, kázeňským potřebám.

Tento úhel pohledu pak poznamenal „dějiny psychiatrie“ řady kontinentálních psychiatrů, jako byla např. Francouzka Gladys Swain (1945–1993),⁵⁵ která věnovala počátkům francouzské psychiatrie mezi

⁵² MICHEL FOUCAULT, *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge classique*, Paris 1961 (²1972); česky jako *Historie šílenství v době klasicismu*, Praha 1993, nově a lépe 2019.

⁵³ K recepci a interpretaci Foucaultových teorií šílenství srov. *Rewriting the History of Madness: Studies in Foucault's „Histoire de la folie“*, (edd.) ARTHUR STILL, IRVING VELODY, London 1992.

⁵⁴ ROBERT CASTEL, *Le psychanalysme: l'ordre psychanalytique et le pouvoir*, Paris 1973 (další reedice: 1976 a 1981); dále TÝŽ, *L'ordre psychiatrique*, Paris 1977; TÝŽ, *La gestion des risques*, Paris 1981; TÝŽ, *La gestion des risques: de l'antipsychiatrie à l'après psychanalyse*, Paris 2011; TÝŽ, *La société psychiatrique avancée: le modèle américain*, (edd.) Françoise Castel, Anne Lovell, Paris 1979.

⁵⁵ O Gladys Swain srov. MARCEL JAEGER, *Gladys Swain: L'esprit de fronde*, Le Journal de Nervure, suppl. Nervure: Journal de Psychiatrie 7/1994, č. 4, s. 1–2;

Pinelem a Charcotem hned několik prací,⁵⁶ z nichž část vypracovala spolu se svým partnerem, historikem a filosofem Marcelem Gauchetem (nar. 1946).⁵⁷ Polemizovala však s Foucaultovou představou převážně represivního charakteru ústavní psychiatrické péče; dílo Pinelovo i Charcotovo současně podrobila mnohem zevrubnější analýze, než do jaké se pouštěl Foucault i řada jeho následovníků.⁵⁸ Rozvíjela spíš „alternativní dějiny subjektu“, které na samém prahu 19. století otevřel přímo Philippe Pinel svým *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou La manie* (1800).⁵⁹

Kromě kritiky léčby a internace představovalo v antipsychiatrickém myšlení klíčovou interpretační novinku také zpochybnění nadčasového vnímání „šílenství“, a tedy i psychiatrické diagnózy. I této reflexi zčásti napomohlo soudobé zneužívání či falšování diagnózy za účelem internace problematických osob. Diskuse se točila také kolem medikalizace homosexuality, do níž opět výrazně zasáhl Michel Foucault. Údajná „objektivita“ duševní nemoci tak byla stále více zpochybňována a „duševní nemoc“ se začala nevyhnutelně jevit jako pouhý lékařský konstrukt, který ostatně demonstruje právě i proces medikalizace a demedikalizace: ne, že je nemoc „konečně objevena“ a „pojmenována“.

Americký sociolog medicíny Thomas Scheff označil již v roce 1966 tzv. deviaci za „reziduální kategorii“ zahrnující zkrátka různé formy

SAMUEL MOYN, *The Assumption by Man of His Original Fracturing: Marcel Gauchet, Gladys Swain, and the History of the Self*, *Modern Intellectual History* 6/2009, č. 2, s. 315–341. K pracím inspirovaným jejími tezemi např. JAN GOLDSTEIN, *Console and Classify: The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century*, Chicago 1989; DORA B. WEINER, *Comprendre et soigner: Philippe Pinel (1745–1826): La médecine de l'esprit*, Paris 1999.

⁵⁶ GLADYS SWAIN, *La question de la naissance de la psychiatrie au XIXe siècle*, Caen 1975 (dis.); TÁŽ, *Pinel et la naissance de la psychiatrie: Un geste et un livre*, *L'Information Psychiatrique* 52/1976, č. 10, s. 1217–1228; TÁŽ, *La nouveauté du Traité médico-philosophique et ses racines historiques*, *L'Information Psychiatrique* 53/1977, č. 4, s. 463–478.

⁵⁷ GLADYS SWAIN, MARCEL GAUCHET, *La pratique de l'esprit humain. L'institution asilaire et la révolution démocratique*, Paris 1980; TÍŽ, *Dialogue avec l'insensé: Essais d'histoire de la psychiatrie*, Paris 1994; TÍŽ, *Le vrai Charcot. Les chemins imprévus de l'inconscient*, Paris 1997; kniha, která vycházela z přednášek, jež Gauchet s Gladys Swain vedli v École des Hautes Etudes en Sciences Sociales v letech 1980–1985.

⁵⁸ GLADYS SWAIN, *Le sujet de la folie: Naissance de la psychiatrie*, Paris 1977; TÁŽ, M. GAUCHET, *Dialogue avec l'insensé*; TÍŽ, *Le vrai Charcot*.

⁵⁹ PHILLIPE PINEL, *Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou La manie*, Paris 1800.

chování, které se pro pozorovatele jeví jako nevysvětlitelné – a pro společnost jako škodlivé.⁶⁰ Také významný britský historik medicíny Roy Porter upozorňoval ve svých syntézách na skutečnost, že „historické“ šílenství („*madness*“), jak bylo chápáno v „předpsychiatrické“, „předklinické“ době, představuje zkrátka obecné označení pro celou řadu forem chování či myšlení, o nichž si lidé mysleli, že jsou nějak „divné“/abnormální.⁶¹

Pro tento způsob konceptualizace duševní nemoci přinesli během 70. a 80. let 20. století podnětný vklad také autoři, kteří promýšleli dějiny myšlení a vědění v kontextu metafory, metaforického vyjadřování. Murray Turbayne⁶² zdůrazňoval, že některé objekty pojmenováváme jen pomocí metafor – jako mysl a Boha. Když se dějiny psychologické a teologické vědy snaží pojmenovat nepozorovatelné objekty vědění a svého zájmu, hledají zkrátka co nejlepší, nejvýstižnější metafory. Slovy Kennetha Minogua ve snaze uchopit šílenství, toto „*hluboké existenciální enigma*“, nastupuje „*moc metaforického obrazu*“ (*imagery; perceptual metaphors*),⁶³ kde jazyk hraje roli „filtru“, který předává „veřejné“ vědění. Tento „filtr“ určuje a kóduje užívání určitých klíčových slov uznávanými experty ve způsobu, jak je nějaký sociální problém chápán. V našem případě je tedy šílenství, kdysi zajaté do obrazivosti pekla a dábelských svodů, postupně nahrazeno konzistentním užíváním lékařských nálepek jako „duševní porucha“, čímž legitimizuje a utvrzuje náhled na „šílenství“ jako na „nemoc“.⁶⁴

Ještě radikálněji vstoupil do tohoto pole americký psychiatr maďarského původu Thomas Szasz, který se už od 60. let snažil ve svých pracích „demytizovat“ ideu „duševní nemoci“ jako psychiatrické záležitosti a zdůraznit naopak její „metaforický charakter“. „Duševní nemoc“ Szasz chápe spíše jako výraz či přímo *metaforu* popisující jistou formu obtížného, rušivého, závadného nebo šokujícího chování či vzorce chování,

⁶⁰ THOMAS J. SCHEFF, *Being mentally ill: A sociology theory*, Chicago 1966.

⁶¹ ROY PORTER, MARK MICALE, *Discovering the History of Psychiatry*, New York 1987, s. 6.

⁶² MURRAY TURBAYNE, *The Myth of Metaphor*, New Haven–London 1962, nověji New Brunswick–London 2003.

⁶³ KENNETH MINOGUE, *Alien powers: The pure theory of ideology*, London 1985, s. 141, nověji New Brunswick–London 2007.

⁶⁴ TOMI GOMORY, DAVID COHEN, STUART A. KIRK, *Madness or Mental Illness? Revisiting Historians of Psychiatry*, *Current Psychology* 32/2013, č. 2, s. 119–135.

kteřé mohou být někdy doslova zabaleny do nějakého všezahrnujícího termínu jako třeba „schizofrenie“: „Když mluvíte k Bohu vy, je to modlitba; když Bůh mluví k vám, je to schizofrenie. Když mrtví mluví k vám, jste spiritista; když vy mluvíte k mrtvým, jste schizofrenik.“ Szasz si uvědomoval moc jazyka v ustavování a udržování sociálního řádu v mezilidských nebo širších sociálních, ekonomických a politických sférách: „nemoc je produkt přírody, diagnóza je produkt člověka“.

Psychiatrie a její medikalizační strategie i forma ustavování diagnóz se mu tak jevily jednoznačně jako věda „společenská“, nikoli přírodní. Jako psychiatr si byl vědom rovněž nesmírné moci lékařských autorit i dalších „profesionálů duševního zdraví“ a snažil se poněkud delegitimizovat jejich vliv a také zdroje tohoto vlivu. Chtěl především potlačit v podstatě potupný, urážlivý způsob, jakým moderní medicína duševní nemoc stále chápe.⁶⁵ A i když také jemu šlo v prvé řadě o proměnu stávajícího stavu psychiatrické péče, i on do svého argumentačního arzenálu zařadil hlavně historické příklady. Proces medikalizace pak studoval jako jednu z pozoruhodných stránek sekularizace, proměny náboženského vlivu na moderní společnost a jeho členy. Na příkladech jako masturbace či lobotomie ukazoval značný politický vliv medicíny v moderní společnosti prosáklé vírou ve vědu: „Zatímco teokracie je božským pravidlem či pravidlem jeho kněží a demokracie pravidlem lidu nebo většiny, pak pravidlem medicíny nebo lékařů je farmakracie (pharmacracry).“

Szasz, ač psychiatr, demaskuje, ba doslova delegitimizuje psychiatrickou vědu jako specifickou strategii lékařských autorit a institucí. Jeli-kož podle něho „mentálně nemocní“ pacienti nejsou „nemocní“ v pravém slova smyslu, nemůže být podle Szasze ani psychiatrie lékařskou disciplínou, která má léčit nemocné lidi; hraje tak spíše roli umravňující, disciplinační instituce: Szasz hovoří doslova o *policing profession*. *Psychiatrické* zacházení s pacienty je tudíž v prvé řadě politické, právní a kázeňské/moralizující jednání, kde lékařské metafory zkrátka posloužily k tomu, aby státem podporované disciplinační, bezpečnostní, dozorcí

⁶⁵ THOMAS SZASZ, *The Myth of Mental Illness. Foundation of a Theory of Personal Conduct*, New York 1961 (e-book: London–New York 2011); TÝŽ, *The Manufacture of Madness. A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*, New York 1970.

a kázeňské postupy vůči společensky rušivému chování získaly oporu v lékařských zásadách v zájmu veřejného zdraví.⁶⁶

Velmi podobný postoj zaujal Andrew T. Scull (nar. 1947),⁶⁷ který obecně polemizoval s představou dějin psychiatrie jako dějin pokroku: dějiny různých forem zacházení se šílenstvím jsou podle Sculla velmi vzdáleny oné „pohádce o pokroku lidskosti a vědy“. Podobně jako Szasz byl Scull přesvědčen o vágnosti hranice mezi „normálním“ a „patologickým“ a stejně jako Szasz vnímal „mentální chorobu“ jako amorfní, všezahrnující koncept, schopný pojmut nekonečný svět „šilենých“ lidí.⁶⁸ Mezi *pojmem šílenství* a něčím *objektivně daným*, nějakou konkrétní a na kulturu a čase nezávislou lidskou formou chování či myšlení zkrátka tedy neexistuje žádné pevné spojení. To, co nazýváme šílenstvím, zkrátka představuje velmi široké závislé sémantické pole proměňující se podle kulturního a sociálního kontextu. Koncepty, které používáme, abychom vymezili a diskutovali nějaký segment skutečnosti, nezbytně zabarvují naše vnímání této skutečnosti, tvrdí Scull. Lékařský slovník nás tak přinutil interpretovat „šílenství“ lékařskými termíny. Jenže zatímco medicína těla jistě učinila velké pokroky v chápání povahy a původu nemoci, psychologická medicína pro svůj předmět zájmu podobně jednotlivo vysvětlující rámec nabídnout nedokázala.⁶⁹

Scullovy kritické dějiny hysterie z roku 2009⁷⁰ přispěly k problematizaci medikalizace duševních poruch „etablovaných“ v podstatě až s 19. stoletím.

Rovněž Peter Conrad relativizoval již od 70. let údajnou „nadčasovost“ duševních nemocí svým studiem postupné medikalizace (a současně i psychopatologizace) různých forem chování, které byly teprve v jeho době definovány jako (duševní, nervová) porucha, jako tzv. ADHD,

⁶⁶ THOMAS SZASZ, *Coercion as Cure: A Critical History of Psychiatry*, New Brunswick 2007; TÝŽ, *The Medicalization of Everyday Life: Selected Essays*, Syracuse 2007.

⁶⁷ ANDREW T. SCULL, *Madness in Civilization. A Cultural History of Insanity. From the Bible to Freud, from the Madhouse to Modern Medicine*, Princeton–London 2015; TÝŽ, *From madness to mental illness: medical men as moral entrepreneurs*, European Journal of Sociology 16/2015, č. 2, s. 281–261.

⁶⁸ ANDREW T. SCULL, *The Most Solitary of Afflictions. Madness and Society in Britain, 1700–1900*, London 1993, s. 391–392.

⁶⁹ ANDREW SCULL, *Museums of madness. The social organization of insanity in 19th Century England*, New York 1979; TÝŽ, *The Most solitary of afflictions*, New Haven 1993; TÝŽ, *Madness in Civilization*.

⁷⁰ ANDREW SCULL, *Hysteria: The Biography*, Oxford–New York 2009.

hyperaktivita dětí či schizofrenie,⁷¹ a zdůrazňoval právě tento proces vytváření, konstruování duševní nemoci. Z objektivně dané nemoci se tak stává učenecký, v tomto případě lékařský konstrukt. Vděčným předmětem přehodnocení psychiatrických poznatků se pak staly především dějiny hysterie či homosexuality,⁷² jež byla ostatně ze seznamu „nemocí“ postupně vyškrtuta. Takto revidované, kritické dějiny psychiatrie pak od přelomu tisíciletí našly podobu v řadě prací, dnes již v podstatě rovněž kanonických.⁷³ Měly také takřka bezprostřední vliv na práce, které vzešly z pera profesionálních sociálních a kulturních historiků.

„Druhotná historizace“ psychiatrie: nástup „externalistického“ pohledu historiček a historiků bez lékařského vzdělání

Kritika dějin psychiatrie jako dějin pokroku výrazně přispěla ke změně perspektivy. Otevřela cestu pro nástup společenských věd a historiků, jejichž perspektiva už přestala být nutně vnímána jako jednoznačně „laická“ (ve smyslu „nepoučená“) a začala se jevit jako legitimní přístup k uchopení fenoménů (duševního) zdraví. S distancováním od „vědeckého“ pojetí a s nástupem sociálních vědců a historiků se do popředí dostávaly jiné aspekty dějin psychiatrie než ty, které dosud představovaly těžiště zájmu.

⁷¹ PETER CONRAD, *The discovery of hyperkinesis: notes on the medicalization of deviant behavior*, *Social Problems* 23/1975, č. 1, s. 12–21; TÝŽ, *Identifying Hyperactive Children: The Medicalization of Deviant Behavior*, Lexington 1976, 2006; rozš. New York–London 2006, 2016; TÝŽ, JOSEPH W. SCHNEIDER, *Deviance and Medicalization: From Badness to Sickness*, St. Louis 1980 [exp. Philadelphia 1992]; PETER CONRAD, *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*, Baltimore 2007.

⁷² Srov. např. *Der Sexualreformer Magnus Hirschfeld. Ein Leben im Spannungsfeld von Wissenschaft, Politik und Gesellschaft*, (edd.) ELKE-VERA KOTOWSKI, JULIUS H. SCHOEPS, Berlin 2004.

⁷³ Ke kritickým dějinám psychiatrie srov. T. GOMORY, D. COHEN, S. A. KIRK, *Madness or Mental Illness? Revisiting Historians of Psychiatry*; ROY PORTER, MARK MICALLE, *Discovering the History of Psychiatry*, New York 1994; GERMAN BERRIOS, ROY PORTER, *A History of Clinical Psychiatry*, London 1995; GERALD N. GROB, *Psychiatry's Holy Grail: The search for the mechanisms of mental diseases*, *Bulletin of the History of Medicine* 72/1998, s. 189–219; T. J. SCHEFF, *Being mentally ill*; A. SCULL, *Museums of madness*; TÝŽ, *The Most solitary of afflictions*; TÝŽ, *Madness in Civilization*.

Dějiny medicíny a psychiatrie se také postupně „emancipovaly“ od původní klinické, institucionální perspektivy. Zde bych vyzdvihla alespoň pět nových pohledů či perspektiv, které se mi pro období zhruba posledních čtyřiceti let jeví v kulturně- či sociálněhistorickém bádání jako dominantní.

1) Přijetí onoho antipsychiatrického pohledu, tedy prezentace dějin psychiatrie jako instituce sociálně disciplinačního charakteru propojující cíle medicíny s cíli státu a jeho pořádkových sil. Psychiatrie je tak i v minulosti líčena v prvé řadě jako nástroj k třídění nepohodlných žvlů v diferencující se buržoazní společnosti; pacienti se jeví jako pouhé objekty, jako předměty mocenské manipulace v rukou expertů-psychiatrů. V tomto duchu se nesla například průkopnická práce Klause Dörnera⁷⁴ o „občanech a bláznec“, která měla být jakousi sociologií psychiatrického vědění 19. století, jež vyšla už v roce 1969. Na stěžejních anglických, francouzských a německých psychiatrických dílech se Dörner snažil ukázat, jak konstituující se průmyslově-kapitalistická společnost, hlásící se k principu „rozumu“, zachází se svými „nerozumnými“. „Dokud bude duševně nemocným poskytována pouze poloviční péče ve srovnání s tělesně nemocnými, bude nerovný konflikt mezi ‚občany‘ a ‚chudými šílenci‘ pokračovat,“ shrnoval Dörner.⁷⁵ Podobnou myšlenku rozvíjel v 80. letech Dörnerův krajan, německý kulturní historik Dirk Blasius (nar. 1941), specialista na německé dějiny 19. a 20. století, který se pokusil načrtnout sociální dějiny psychiatrie a psychiatrické ústavní péče. Na základě původních archivních dokumentů se snažil ukázat, že byrokratická přestavba psychiatrie a její postupné začleňování do systému státních bezpečnostních zájmů (tedy systému, v němž jsou duševně nemocní stále pouze spravováni a vytlačováni na sociální okraj), která začala v 19. století, i nadále tvoří podstatný základ psychiatrické „péče“ soudobé.⁷⁶ Podobně i Doris Kaufmann⁷⁷ ve své práci věnované německé

⁷⁴ KLAUS DÖRNER, *Bürger und Irre. Zur Sozialgeschichte und Wissenschaftssoziologie der Psychiatrie*, Frankfurt am Main 1969.

⁷⁵ „Solange psychisch Kranke bestenfalls nur den halben Pflegesatz im Vergleich zu körperlich Kranken zugesprochen bekommen, dauert die ungleiche Auseinandersetzung zwischen ‚Bürgern‘ und ‚armen Irren‘ an.“ K. DÖRNER, *Bürger und Irre*.

⁷⁶ DIRK BLASIUS, *Der verwaltete Wahnsinn. Eine Sozialgeschichte des Irrenhauses*, Frankfurt am Main 1980; srov. též TÝŽ, *Umgang mit Unheilbarem. Studien zur Sozialgeschichte der Psychiatrie*, Bonn 1986.

⁷⁷ DORIS KAUFMANN, *Aufklärung, bürgerliche Selbsterfahrung und die „Erfindung“ der Psychiatrie in Deutschland, 1770–1850*, Göttingen 1995.

psychiatrii z let 1770–1850 obhajovala tezi, že německá měšťanská vzdělaná třída (*Bildungsbürgertum*) zakoušela v pozdně osvícenské době obavy z psychicky narušených lidí, jejichž příběhy a zkušenosti přinášel například berlínský Časopis pro empirickou psychologii (*Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*). Na tuto svou úzkost reagovala tato buržoazní společnost rostoucí potřebou zřizovat psychiatrické ústavy a etablovat psychiatrickou vědu, jež by ji před těmito ohrožujícími živly chránila.

2) Zájem o ty směry psychiatrického vědění, které byly „katedrovou psychiatrií“ vnímány jako „zavržené“, „nevědecké“, jako třeba mesmerismus nebo antropologizující psychologie, ale koneckonců i různé exorcistické praktiky. Šlo o praktiky a postupy, které se z hlediska kulturních dějin stávají zajímavými, protože výmluvně vypovídají o své společnosti a jejím způsobu myšlení. Poměrně značnou proslulost si vydobyla již klasická kniha amerického kulturního historika Roberta Darntona z roku 1969 věnovaná mesmerismu: Kde se na sklonku osvícenského století okouzleného vědou vzala tak neotřesitelná víra v „živočišný magnetismus“ a jeho léčivou sílu?⁷⁸ Trochu podobné otázky po vztahu vědy, pověry a osvícenství si klade také práce dalšího amerického historika, Erika Midleforta, odborníka na německou reformaci, věnovaná exorcistické činnosti (s vpravdě „terapeutickými“ výsledky) Johanna Josepha Gassnera v „osvícenském“ Německu.⁷⁹ Současné výzkumy, hlavně v Německu, se tak například věnují „předwundtovské“ empirické i spekulativní psychologii, německé romantické antropologii⁸⁰ a empirické psychologii⁸¹ či pozdně osvícenské a biedermeierovské muzikoterapii.⁸²

⁷⁸ ROBERT DARNTON, *Mesmerism and the end of the Enlightenment in France*, Cambridge 1968.

⁷⁹ ERIK H. C. MIDELFORT, *Exorcism and Enlightenment: Johann Joseph Gassner and the demons of eighteenth-century Germany*, New Haven 2005.

⁸⁰ ULI WUNDERLICH, *Romantische Anthropologie*, <https://web.archive.org/web/19990422015000/http://www.fernuni-hagen.de/EUROL/Projekt/beschrei.htm> (náhled 1. 4. 2022).

⁸¹ Srov. zejména GEORG ECKARDT, *Anthropologie und empirische Psychologie um 1800: Ansätze einer Entwicklung zur Wissenschaft*, Wien 2001; PAUL ZICHE, *Anthropologie zwischen Physiologie und Naturphilosophie. Wissenschaftssystematische Aspekte der Fachgebiete Anthropologie und Psychologie um 1800*, in: *Naturwissenschaften um 1800*, (edd.) Olaf Breidbach, Paul Ziche, Weimar 2001.

⁸² ANDREA KORENJAK, *Music, Medicine, and Psychiatry in Late 18th and First Half 19th Century Vienna*, in: *Cultural Psychology of Musical Experience*, (ed.) Sven Hroar Klempe, Charlotte 2016, s. 181–205; TÁŽ, *Hanslick's Discourse on Musical Aesthetics in the Context of Medicine and Psychiatry circa 1850*, in: *Hanslick im Kontext. Perspektiven auf die Ästhetik, Musikkritik und das historische Umfeld*

3) Další podnětné téma představuje samotný proces medikalizace – v tomto případě tedy doslova „fabrikace“ lékařské, zde tedy psychiatrické diagnózy, která se přestala jevit jako něco „objektivního“. To, jak už bylo uvedeno výše, vrhlo i nové světlo na takové jevy, jako například homosexuality nebo hysterie. Takových prací byla celá řada; zde bych však chtěla zmínit zejména originální knihu amerického historika Paula Lernerera na téma mužské hysterie (2009).⁸³ Lerner se snažil představit vývoj – a především poměrně značnou dynamiku – pojetí hysterie v klíčovém období konce 19. a počátku 20. století, kdy došlo k radikální transformaci psychiatrické vědy a kdy se formovala psychoanalýza a rostl zájem o problém traumatu v tehdejší psychiatrii. Do tohoto kontextu zasadil Lerner zkušenost mužů-vojáků traumatizovaných zážitky z první světové války, kteří vyhledávají pomoc lékařů-psychiatrů. Nevyhnutelně probouzejí otázky odborníků, zda simulují či zda je možné, že by muži měli stejně „slabé nervy“ (a „slabou vůli“) jako ženy: „hysterie“ je přece nemocí výhradně ženskou, je protikladem esence mužství!

Konečně pak musíme zmínit i 4) perspektivu zdola, tedy z pohledu (psychiatrického) pacienta, což znamenalo tematizovat zcela odlišnou zkušenost, než jakou dosud přinášely dějiny oboru psané „profesory“ a primáři. Perspektiva, k níž už v polovině 80. let vyzýval renomovaný britský historik medicíny Roy Porter,⁸⁴ měla zahrnovat snahy o zrekonstruování vnímání nemoci, bolesti, hospitalizace očima nemocných a léčených. A to i nemocných a léčených psychiatricky.⁸⁵ Z tohoto pohledu zpracovala již v roce 1985 známý kvakerský psychiatrický „azyl“ *Retreat*, který proslul díky reformním pokusům, Anne Digby. Využila

von Eduard Hanslick, (edd.) Alexander Wilfling, Christoph Landerer, Meike Wilfling-Albrecht, Wien 2020, s. 205–230, zde s. 218; JAMES KENNAWAY, *From Sensibility to Pathology: The Origins of the Idea of Nervous Music around 1800*, Journal of the History of Medicine and Allied Sciences 65/2010, č. 3, s. 396–426; TÝŽ, *Bad Vibrations: The History of the Idea of Music as a Cause of Disease, The History of Medicine in Context*, Farnham 2012.

⁸³ PAUL LERNER, *Hysterical Men: War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930*, Ithaca–New York 2003 (posléze brož. Ithaca 2009).

⁸⁴ ROY PORTER, *The Patient's View. Doing Medical History from Below*, Theory and Society 14/1985, č. 2, s. 175–198.

⁸⁵ JONATHAN ANDREWS, *Grand Master of Bedlam. Roy Porter and the History of Psychiatry*, History of Science 41/2003, s. 269–286.

k tomu zcela nově materiály pacientů včetně fotografické dokumentace z 2. poloviny 19. století.⁸⁶

Tyto tendence konečkonců souzněly i s rozkladem dominantních strukturalistických výkladových „makro“ modelů a s obratem k jednotlivci, k subjektu, k osobní zkušenosti. Dějiny medicíny a psychiatrie jako dějiny pacientů hojně rezonovaly v německojazyčném prostoru,⁸⁷ kde se po roce 2005 v podstatě institucionalizovaly. A to hned v několika institucích v čele se stuttgartskou Robert-Bosch Stiftung.⁸⁸ V tomto německojazyčném prostoru převládl poměrně pochopitelně zájem o období poslední třetiny 19. a 1. poloviny 20. století, kdy už je k dispozici více materiálu osobní povahy, zápisků i kreseb. Jen v posledním desetiletí přibyla celá řada studií, uvedme například práce Karen Nolte,⁸⁹ Monika Ankele⁹⁰ či Jense Gründlera.⁹¹ Zvláštní pozornosti se zde ovšem

⁸⁶ Viz ANNE DIGBY, *Madness, Morality and Medicine: A Study of the York Retreat, 1796–1914*, Cambridge 1985.

⁸⁷ BURKHART BRÜCKNER, THOMAS RÖSKE, MAIKE ROTZOLL, THOMAS MÜLLER, *Geschichte der Psychiatrie „von unten“ Entwicklung und Stand der deutschsprachigen Forschung / History of Psychiatry „from below“ Current Developments and Positions in German-speaking Research*, *Medizinhistorisches Journal* 54/2019, č. 4, s. 347–376.

⁸⁸ Srov. B. BRÜCKNER, T. RÖSKE, M. ROTZOLL, T. MÜLLER, *Geschichte der Psychiatrie „von unten“*, s. 347–376, <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48547662> (náhled 1. 4. 2022), zejm. s. 360nn.

⁸⁹ „Moderne“ Anstaltspsychiatrie im 19. und 20. Jahrhundert – Legitimation und Kritik, (edd.) HEINER FANGERAU, KAREN NOLTE, Stuttgart 2006, zejm. s. 25; TÁŽ, *Die Erfahrung „zwischen den Zeilen“ – Eine patientenzentrierte Perspektive als eine andere Geschichte?*, in: *Erfahrung: Alles nur Diskurs? Zur Verwendung des Erfahrungsbegriffes in der Geschlechtergeschichte*, (edd.) Marguerite Bos, Bettina Vincenz, Tanja Wirz, Zürich 2004, s. 273–281; a zejména TÁŽ, *Gelebte Hysterie. Erfahrung, Eigensinn und psychiatrische Diskurse im Anstaltsalltag um 1900*, Frankfurt am Main–New York 2003.

⁹⁰ MONIKA ANKELE, *The patient's view of occupational therapy: The mental hospital Hamburg-Langenhorn during the Weimar Period*, in: *Work, Psychiatry and Society, c. 1750–2015*, (ed.) Waltraud Ernst, Manchester 2016, s. 238–261; TÁŽ, „Wie zusammen leben?“ *Die Patienten des „gesicherten Hauses“ in der Staatskrankenanstalt Hamburg-Langenhorn im Kontext der Weimarer Zeit*, Schriftenreihe der Deutschen Gesellschaft für Geschichte der Nervenheilkunde 20/2014, s. 455–489; *Arbeitsrhythmus und Anstaltsalltag. Arbeit in der Psychiatrie vom frühen 19. Jahrhundert bis in die NS-Zeit*, (edd.) TÁŽ, EVA BRINKSCHULTE, Stuttgart 2015.

⁹¹ JENS GRÜNDLER, *Armut und Wahnsinn. „Arme Irre“ und ihre Familien im Spannungsfeld von Psychiatrie und Armenfürsorge in Glasgow, 1875–1921*, München 2013.

dočkala také psychiatrie z doby národního socialismu a druhé světové války.⁹²

Dostatečné množství materiálu pro období kolem roku 1900 umožnilo také zhodnotit rostoucí roli ošetrovatelského personálu jako prostředníka mezi pacienty a lékařem-psychiatrem. Výzkumy vedené Karen Nolte či Monikou Ankele pro Německo,⁹³ případně Peterem Nolanem pro Velkou Británii,⁹⁴ stejně jako výzkumy rakouské (např. nová badání o přelomu 19. a 20. století pro vídeňské sanatorium na Steinhofu Sophie Ledebur a pro Illenau a Baden Anji Faber⁹⁵) ukazovaly, do jaké míry to byl právě ošetřující personál, kdo byl nejlépe obeznámen se stavem pacientů a od koho mohl lékař získávat nejlepší informace v prostředí s rostoucím množstvím nemocných.

Psaní dějin psychiatrie 2. poloviny 20. století

S rostoucím časovým odstupem od „klasické“ éry formování „moderní“ psychiatrie v období 2. poloviny 18. a počátku 20. století vyvstávala intenzivněji také otázka, jak vlastně konceptualizovat a psát dějiny psychiatrie 20. století, zejména ty po roce 1945.

Cesty se snažilo naznačit mezinárodní kolokvium pořádané v roce 2008 v Bruselu.⁹⁶ Benoît Majerus a Volker Hess viděli dva hlavní problémy: první konceptuální – většina historiků psychiatrie se snažila uchopit psychiatrii 20. století podle modelů, které se „ujaly“ pro 18. a 19. století, tedy ve smyslu institucionalizace a profesionalizace psychiatrie, zatímco psychiatrie 2. poloviny 20. století usilovala mnohem spíše o „dezinstitutionalizaci“, o prosazení domácí péče a návrat

⁹² Například PETRA FUCHS, MAIKE ROTZOL ET AL., „*Das Vergessen der Vernichtung ist Teil der Vernichtung selbst*“. *Lebensgeschichten von Opfern der nationalsozialistischen „Euthanasie“*, Göttingen 2007; shrnutí dalšího bádání k psychiatrii třetí říše srov. B. BRÜCKNER, T. RÖSKE, M. ROTZOLL, T. MÜLLER, *Geschichte der Psychiatrie „von unten“*, zejm. s. 362–373.

⁹³ Srov. např. *Patients and Social Practice of Psychiatric Nursing in the 19th and 20th Century*, (edd.) SYLVELYN HÄHNER-ROMBACH, KAREN NOLTE, Stuttgart 2017.

⁹⁴ *A History of Mental Health Nursing*, (ed.) PETER NOLAN, London 1993.

⁹⁵ ANJA FABER, *Pflegealltag im stationären Bereich zwischen 1880 und 1930*, Stuttgart 2015.

⁹⁶ Writing the history of psychiatry after 1945, Bruxelles, 30.–31. 5. 2008.

pacientů do běžného života;⁹⁷ druhý problém pak spatřovali v závislosti historického psaní na argumentech autorů a aktivistů kritického „antipsychiatriзму“ 60. a 70. let,⁹⁸ který jejich pohled na soudobou psychiatrii značně zkreslil a předurčil jejich témata i koncepční východiska.

I zde se tak ukázala důležitost historických a společenských i humanitních věd schopných nahlížet na problematiku nezávisle na momentálně akceptovaných úspěších či neúspěších a zdánlivě „objektivních“ výsledcích psychiatrické vědy samotné.

Závěr

Cílem studie bylo ukázat, do jaké míry byly dějiny psychiatrie psané „insidery“, příslušníky odborné psychiatrické komunity, součástí oboru, součástí jeho autolegitimizačních strategií. V první části jsme se zaměřili na koncept v linii internalistického a „modernistického“ výkladu dějin psychiatrie jako „dějin pokroku a humanity“, jehož cílem bylo v první řadě legitimizovat současné tendence a postupy psychiatrické vědy. Tato „primární“ internalistická „historizace psychiatrie“ dala oboru jakousi kanonickou výkladovou linii vývoje oboru.

V další části jsme se věnovali nejprve poválečné „psychohistorii“ vzešlé z prostředí (převážně amerických) psychoanalytiků (již měli většinou současně i vzdělání humanitní či společenskovědní – sociologické, filosofické, literární, historické), kteří v návaznosti na Freudovo učení naopak usilovali o psychiatrizaci historie aplikací psychoanalytických konceptů na různé historické etapy či historické osobnosti (S. Freud, E. H. Erikson, R. J. Lifton, A. Miller, P. Gay...).

V době, kdy v USA prožívala tato psychohistorie konjunkturu, formovalo se na evropském kontinentě kritické hnutí *antipsychie*, a to jak v prostředí psychiatrů a psychologů, tak mezi filozofy a sociology. Kritika svévolných psychiatrických internací, zneužívaných psychofarmak i zpochybnění psychiatrické diagnózy jako takové nacházely opět legitimizační nástroje v dějinách oboru. Dějiny psychiatrie tak začaly být představovány – oproti obvyklému „modernizačnímu“ a „humanistickému“ vyprávění – ve zcela opačné perspektivě jako prostá součást

⁹⁷ BENOÎT MAJERUS, VOLKER HESS, *Writing the history of psychiatry in the 20th century*, *History of Psychiatry* 22/2011, č. 2, s. 139–145, zde s. 139–140.

⁹⁸ B. MAJEURS, V. HESS, *Writing the history of psychiatry in the 20th century*, s. 141.

disciplinačních praktik moderní společnosti, jako pseudověda zneužívající svého vědění i moci. Zpochybněny byly jak její léčebné postupy, tak formování diagnóz. Tyto kritické dějiny psychiatrie se tak vymezovaly především vůči vlastnímu oboru a jeho autolegitimizačnímu příběhu (M. Foucault, T. Szasz, P. Conrad...).

S nástupem humanitních a historických věd na pole dějin medicíny se zhruba od 70. a 80. let 20. století perspektiva opět pozměnila – pohled mimooborového „laika“, externalistický pohled „zvenčí“, umožňoval nahlížet na dějiny psychiatrických disciplín a praktik bez apriorního soudu o „správných“ poznacích a vědecké „pravdě“. Tím rozšířil „psychiatrické pole“ o komplexnější kontext sociální, kulturní i politický, o předivo politických zájmů, sociálních praktik i širšího ideologického kontextu, v němž se „psychiatrie“ formovala, a to včetně pohledu patientského. Zvětšil jej zároveň o jevy, názory i postupy považované internalistickými dějinami jako neúspěšné či pavědecké, případně nezájímavé. Tím umožnil „druhotnou historizaci“ psychiatrické disciplíny, která tak celý proces zasadila pevněji do zázemí konkrétní epochy bez nezbytného vztahení k soudobému stavu poznání a „vědecké pravdě“, čímž dosáhla i důslednější historizace této „vědecké pravdy“ samotné. V neposlední řadě se zde ukazuje rozdíl mezi šílenstvím a psychiatrií jako objektem lékařským, psychiatrickým na straně jedné a objektem společensko- a humanitněvědným a historickým.